

RECENZÍÓ

FÓNAI MIHÁLY: JOGHALLGATÓK – HONNAN JÖNNEK ÉS HOVÁ TARTANAK? (DEBRECEN: DE ÁJK – DELA KIADÓ 2014) 145.

Ebben a szokatlan recenzióban egy könyvről egy recenzens két recenziót is közöl. Az egyik a normális, bár a jogi szakmában egyes pontjain így is szokatlanul kritikus recenzió. Az olvasónak ezt ajánlom. A második valójában csak felhasználja a művet, hogy néhány, a jogszociológia sajátos hazai helyzetével kapcsolatos gondolatot fogalmazzon meg. A recenzens ez utóbbiért a szerző elnézését kéri, de mit csináljunk, ha neki is vannak gondolatai.

Fónai Mihály oldalszámában „kis-”, ám a tárgyalt területet tekintve nagymonográfiája azt adja, amit címében ígér: bemutatja mindazt, amit tudhatunk arról, hogy a joghallgatók honnan jönnek, avagy hangzatosabban: milyen körből rekrutálódnak és hová mennek, milyen pályákon, milyen okok miatt helyezkednek el. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jogi egyetem input és output oldalának átfogó társadalomtudományi képét adja.

A könyv a jogász olvasók számára kitűnően összefoglalja mindazt, amit erről a kétségkívül lényeges, a szakma jövőjét tekintve kulcskérdésről ma tudni lehet. Áttekinti a joghallgatók demográfiai összetételét, a családi-társadalmi háttérüket, azt, hogy milyen tényezők játszottak szerepet éppen a jogi karok választásában, beleértve külső (a szülők, a barátok stb. szerepe) és belső tényezőket (értékválasztások, remélt előnyök, presztízsszempontok stb.). Legalább ilyen széleskörűen tárgyalja az egyetem befejezése utáni pályaválasztás tényezőit: az egyéni-tudati elemeket, amelyek itt azonban már élesen ütköznek a társadalmi valóság szabta keretekkel. Noha jogászokat említettem, a könyv a jogászok mellett az – ekkor még a jogi karokon oktatót – igazgatásszervező hallgatókra vonatkozóan is nyújtja ugyanezen információkat, kihasználva egyben az összevetés lehetőségét is.

A szerző az állításait adatokkal támasztja alá. A százhuszonnégy oldalas szövegben negyvenegy táblázat található és emellett mellékletbe is kerültek táblázatok. Ez azonban a jogász olvasót sem kell, hogy elrettentse, mert a táblázatok minden esetben könnyen értelmezhetőek, a szöveges elemzést támasztják alá, avagy alapozzák meg. Bonyolultabb statisztikai módszereket a szerző egyáltalán nem használ. Éppen emiatt (tény- és adatszerűség), ám ugyanakkor könnyű értelmezhetősége miatt lehet bátran ajánlani a szakmát művelő és ugyanakkor az iránt érdeklődő olvasóknak.

A könyv hét fejezetre tagolódik. Az első fejezet egyfajta elméleti bevezetést kíván adni. Ebben a részben több fontos, az elemzésekben meghatározó szerepet játszó fogalmat (professzió, hivatásrend) jár körül, definiál a szerző. Felvethető ugyanakkor, hogy számos más lényeges fogalom csak utalásszerűen vagy még így sem kerül kibontásra. Ilyen például a rétegződés és az inter- és intragenerációs mobilitás (kinek a gyermekei mennek a jogi karokra). Az egyes témák elemzése előtt is felbukkannak, talán éppen ezért, további elméleti áttekintések (például 52. o.).

Ugyanakkor itt és másutt is hiányzik a nemzetközi szakirodalom bemutatása. Az idegen nyelvű hivatkozások viszonylag ritkák, általában több évtizeddel korábbi munkákra utalnak és a legtöbb esetben funkciótlanok is, abban az értelemben, hogy egy hosszabb hivatkozássor egyik elemeként jelennek meg (egyetlen kivétel: 17. o.). A külföldi irodalom hanyagolását indokolhatja a szerző azzal, hogy a magyar tájat magyar ecsettel lehet legjobban megfesteni. Mindennek ellenére, ha marad az olvasóban valamilyen tartalmi hiányérzet, az épp a nemzetközi összehasonlítás hiánya: hogy van ez máshol, más nagy jogrendszerekben vagy hasonló jogrendszerekben, akár a környező országokban? Az összehasonlításnak ez a területi vetülete (a nagyon erős, színvonalas történeti mellett) kétségkívül hiányzik.

A második, viszonylag hosszú fejezet a hazai jogászkutatásokat tekinti át, lenyűgöző tájékozottsággal. A szerző legalább két tucat releváns, többnyire adatszerű, illetve empirikus kutatást említ, s ezek közül tucatnyit be is mutat. Ugyanakkor jó arányérzékkel súlyoz, a jelentősebb munkáknak nagyobb teret szentelve. Így különösen részletesen mutatja be Angelusz és munkatársai 1977-ben publikált kutatási beszámolóját egy 1133 fős jogászi mintán végzett kutatásról. Hasonlóképpen, megérdemelten nagyobb teret kap Utasi Ágnes 1998-as, ügyvédek körében végzett kutatása. Ezeket túl azonban a szerző számos kisebb, ám egy-egy rész kérdésben kétségkívül releváns kutatást is bemutat, több olyat is, amelyről a recenzens nem is hallott.¹ Ezeknek a vizsgálatoknak a bemutatása nem öncélú. A szerző azt igéri, és ezt be is tartja, hogy a vizsgálatok eredményei a későbbi kutatásokhoz történeti összehasonlítási alapként szolgálnak. Valóban, saját kutatási eredményeinek ismertetése során ezekre az adatokra rendszeresen visszautal, amivel komolyan elmélyítési elemzéseit, újabb értelmezési réteget adva azokhoz.

A harmadik fejezet rendkívül röviden, és ezért némileg nehezen követhetően bemutatja azokat a – jobbára saját – adatfelvételeket, amelyeket a szerző a könyv második, hosszabb felében részletesen elemezni fog.

Ennek megfelelően a negyedik fejezet a „rekrutáció” címszó alatt a hallgatók társadalmi (statisztikai) háttérével foglalkozik (honnan, milyen családokból jönnek a hallgatók: lakhely, társadalmi státus stb.). Az ötödik fejezet jóval specifikusabb, ám a jogi egyetemek túlélése szempontjából különösen lényeges kérdéseket tárgyal: hogyan, miért éppen az adott egyetemet és szakot választják a hallgatók? Mi befolyásolja választásukat, honnan informálódnak? Logikailag ide kapcsolódik, mégis némileg idegen testnek, ám kifejezetten érdekes témának tűnik az egyes – közöt-

¹ Ugyanakkor talán két további munkával ki lehetne még egészíteni a bemutatást. KELEMEN Lászlónak a szövegben bemutatott könyve mellett, később újabb adatokkal megjelent munkája, *Joghallgatók a jogról* (Pécs: Dialóg Campus 2013) összeveti a vizsgálat során elsősök és negyedévesek adatait, miközben a negyedévesekről rendelkezésre állnak korábban elsősként adott válaszaik is. Mindez alkalmas a joghallgatók attitűdjeinek és a jogászképzés erre gyakorolt hatásának elemzésére is. Éppen ennek vizsgálata a célja az ELTE munkaközösségnek az előítéleteket tekintve. (FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012). Igaz ugyanakkor, hogy ezek a vizsgálatok elsősorban a joghallgatók attitűdjeit vizsgálták és ezért az input (miért kerülnek be) és az output (miért és hová kerülnek ki az egyetemről) vizsgálatában talán kevésbé relevánsak.

tük a jogi – diplomák, illetve szakmák presztízst vizsgáló hatodik fejezet. A hetedik fejezet az outputtal foglalkozik: milyen szempontok és tényezők fontosak az első munkahely kiválasztásában; milyen az egyes szóba jöhető szakmák presztízse a hallgatók körében, mennyire törekszenek e pozíciók felé, és végül hol kötnek ki? Különösen érdekes az ezzel kapcsolatos többszörös diszkrepancia, és azok a pszichés folyamatok, amelyek az adatok mögött sejthetők, de az az elegancia és korrektség is, ahogyan ezeket a szerző kezeli. Bemutatja, hogy bár a bírói és ügyészi pálya elismertsége magas, a hallgatók nagy része mégsem törekszik ezek felé, talán mert a maga számára zártnak találja. Ugyanakkor a közigazgatási állások, amelyek a „hivatásrendi jogi professzióknál” jóval alacsonyabba értékelték, a végzett jogászok közel felének jelentik a munkahelyet. (Ehhez képest az igazgatásszervezők alig valamivel magasabb, 70%-os aránya a közigazgatásban elgondolkodtató.) A bíróságok, ügyészségek együttesen is alig 3%-nak nyújtanak elhelyezkedési lehetőséget, így a hivatásrendi pozíciók közül egyedül az ügyvédi irodák említésre méltók, a maguk közel egynegyed (23%) arányával.

Összegezve, Fónai munkája azt adja, amit ígér, sőt többet is: bemutatja a jogász pálya kezdetét, a pályaválasztást, majd az állásválasztást és mindazon körülményeket, amelyek ezt itt, ma befolyásolják. Teszi mindezt érthetően, állításait a számokkal illusztrálva, ám nem elveszve a számok érthetetlen világában, a jogász olvasó számára is könnyen érthető módon, ugyanakkor kifejezetten érdekesen. Mindeközben sokat mond arról is, hogy milyen ez a pálya, miként látják azt belülről, kívülről és a kettő között álló joghallgatók.

Ezért ajánlom bátran e könyvet a lap minden olvasójának.

Sajátos terület a jogszociológia. A jogtudomány és társadalomtudomány határán fekszik, márpedig e két tudományterület szemlélete, gondolkodásmódja és munkamódszere (módszertana) alapvetően eltérő. A klasszikus értelemben vett, a jogi szövegek elemzésével foglalkozó jogtudomány alapvetően tér el a szociológia, általában a társadalomtudományok gondolkodásmódjától és módszereitől. Ezeket az eltéréseket másutt² már áttekintettük.

A végeredmény, a tanulmányok megformáltsága tekintetében ragadható meg leginkább az eltérés. A – hazai – jogtudományi munkákban elfogadottnak tűnik, hogy a szerző elkalandozik (például egy „ennek kapcsán elkerülhetetlenül szólnunk kell” átkötéssel), illetve beszél egy meglehetősen széles, jobbára lehatárolatlan témáról, avagy annak valamilyen, jobbára tisztázatlan módon kiválasztott „egyes kérdéseiről”, „különös tekintettel”, „a [...] tükrében”, avagy megosztja velünk gondolatait: „gondolatok [...] az új [...] szabályozás kapcsán”. Eközben jobbára a szerző és nem a téma határozza meg a dolgozat tartalmát, és gyakorta szétválasztatlanul keverednek a deskriptív és normatív megállapítások (*de lege lata/ferenda*), anélkül, hogy utóbbi értékalapját (milyen általános célt szolgálnak a javaslatok) és realitását a szerző jeleznél, vagy akár csak érzékelhetően számba vennél.

² FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 101–131.

Ez a fajta tanulmány a társadalomtudományokban – eltekintve néhány posztmodern munkától – kevésbé elfogadott. Általános elvárás, s jómagam ezt a jogi dolgozatokkal szemben sem érezném alaptalan elvárásnak, hogy egy dolgozat kapcsán világos és rövid választ lehessen adni arra a felvetésre, hogy a dolgozat milyen kérdést, hogyan kíván megválaszolni. (A kérdés megválaszolása lehetőleg vigye előre az általános tudományos gondolkodást is.)

A másik rendkívül fontos eltérés a módszertan szerepe. Ma már a modern társadalomtudományok is számos módszertant alkalmaznak, a közismertebb kérdőíves, statisztikai adatelemzős módszerek mellett kvalitatív technikákat, amelyek talán kevésbé sztenderdizáltak, mint elődeik, de a módszer egyértelmű meghatározása és pontos, részletes bemutatása minden empirikus dolgozattal szemben határozott elvárás. A jogtudományban ilyen elvárás nincs, és a legtöbb, egyébként elismerten kitűnő jogtudós sem tudná megmondani, hogy egy-egy tanulmányában milyen módszert követ. Ha úgy tetszik, a jogtudományt egyfajta módszertani reflektálatlanság jellemzi, ami – hangsúlyozom – nem feltétlenül hátrány, inkább sajátos jellemző.³

A tipikus társadalomtudományi dolgozat, ennek megfelelően, egy megválaszolandó kérdés felvetésével kezdődik, majd a szerző bemutatja a témában megszületett irodalmat, eközben leszűkíti, tovább pontosítja a kérdését, amíg végül egy nagyon specifikus kutatási kérdéshez, nagyon gyakran egy hipotézishez jut el, amelyet azután tesztl. Ehhez meghatározza azt a módszert, amellyel a kérdés megválaszolható, beleértve az adatgyűjtés és feldolgozás módszerét. Végül az adatok elemzésével jut el a kérdés megválaszolásáig. Több esetben kifogásolható ez a túlzottan merev megközelítés, olykor a valóság feltárása teljesen elsikkad. Ám az előnyök is kétségbenvonhatatlanok: a szöveg hozzákapcsolja a dolgozatot a meglévő ismeretanyaghoz, egyértelművé teszi, hogy milyen építőkövet kíván a meglévő építményhez hozzátenni. A módszer meghatározása egyértelmű, vitatható, tesztelhető, így ugyanez áll az eredményekre is.⁴

Fónai dolgozata nyilván – s talán szerencsére – nem ezt a logikát követi. Nem egyetlen kérdést ragad ki (például a nők aránya és annak változása az egyes jogi professziók körében; a társadalmi státusz újratermelése, avagy az intragenerációs mobilitás jellemzői a joghallgatók esetében stb.). Ehelyett munkamódszere az, hogy igyekszik áttekinteni mindazt, ami a joghallgatókkal kapcsolatban érdekes (releváns) lehet és tudható is róluk. Épp ez teszi a jogász közösség számára valóban érdekessé.

³ Erről meghatározó jelentőségű gondolatokat közöl SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983).

⁴ A társadalomkutatási megközelítésről, a kutatás, majd a publikáció logikájáról, valamint a különféle módszerekről magyar nyelven manapság legáltalánosabban használt munka EARL BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Budapest: Balassi 2008). Babbienek ez a munkája – amely tucatnyi, tipikusan átdolgozott kiadást megért – kitűnő, ugyanakkor a laikusok számára is követhető áttekintést ad azokról a módszerekről, amelyeket itt megemlítek, sőt ezeknél jóval összetettebbekről is. Már a hetvenes évektől megjelentek a társadalomtudományi módszertan oktatását szolgáló magyar nyelvű egyetemi jegyzetek. Az első széles körben hozzáférhető, sokáig használt munka CSEH-SZOMBATHY László: *A szociológiai felvétel módszerei* (Budapest: KJK 1968).

Ám ezzel a téma-, s az elkerülhetetlenül velejáró módszerválasztással nehezen védhetővé teszi a szöveget társadalomtudományi szempontból. Utaltam már arra, hogy az elméleti rész meglehetősen hézagos. Ennek meghatározó oka az, hogy a széles témaválasztás egyszerűen lehetetlenné teszi a releváns elméleti irodalom áttekintését. Ennek híján azonban számos esetben felvethető, hogy pontosan mit is ért a szerző egyes fogalmakon, azokat mennyire a szakirodalomnak megfelelő módon használja, stb. Mindamellett védhető lehet ez a széles körű, de kevésbé mély megközelítés. Ez esetben azonban a rendkívül hézagos elméleti első fejezet inkább elhagyandó lenne. Egy társadalomtudományi szemléletű dolgozat, ez esetben feltáró, exploratív jellegű kutatásról beszélne, s éppen ezért nem kísérelne meg a szöveg elejére egy ún. elméleti részt ragasztani.

A társadalomtudományi dolgozat az adatfelvétel rendkívül precíz leírását követeli meg, mert abból a követelményből indul ki (a kísérletek egzakt logikáját követve), hogy az adatfelvételt ugyanolyan módon meg lehessen ismételni. Ez a könyvben bemutatott adatfelvételek talán egyikének esetében sem áll fenn. Így például a 44. oldalon megjelenő kutatás kapcsán annyit tudunk meg, hogy kilencvenöt szegedi hallgatót kérdeztek meg, míg a 40. oldalon a jogászokkal kapcsolatos sztereotípiák elemzése egy hatvanöt fős adatfelvétellel alapoz, ahol egyáltalán nem tudjuk meg, hogy kik és hogyan kerültek az egyébként is rendkívül kis mintába. A 42. oldalon kezdődő két oldalas (tehát viszonylag hosszabb) elemzés egy olyan kutatáson alapul, amelyről az tudható meg, hogy „az első és negyedéves hallgatók közül 153 főt, az érintett évfolyamok egyharmadát kérdezték meg”. (Némileg zavaró itt az is, hogy ezután az első, másod-, harmad- és negyedévesekre vonatkozó adatokat is kapunk.) A kutatás egyik legfontosabb adatfelvétele, amely számos releváns történeti összevetést megalapoz (Angelusz 1977) esetében sem történik meg a minta bemutatása, noha ez lehet talán az egyetlen valóban reprezentatív minta. A szociológiában általános állításokat csak ún. véletlen, reprezentatív mintára nézve lehet tenni. (Az elemszámot tekintve az abszolút nagyság és nem az arány a lényeg.) Ezekben az esetekben nem tudható, de sejthető, hogy a mintavétel nem reprezentatív. Ahol pedig a mintavétel bemutatásra kerül (Utasi adatfelvétele, valamint a 38. oldalon a – nem-reprezentatív – hólabdamódszer említése), ott világos, hogy nem reprezentatív mintáról van szó, miközben a szerző úgy kezeli, legalábbis Utasi adatfelvételét egyértelműen, mint megbízható, reprezentatív mintát, annak nagy elemszáma miatt (lásd 38. o.). Pedig szakmai közhely, hogy a kérdőívet vissza nem küldők jó eséllyel sajátos csoportot képviselnek, amelyek így kimaradnak a mintából. (Például elfoglalt ügyvédek, akiknek nincs idejük a kérdőívet kitölteni, a kutatásokkal szemben ellenségesek, stb.) Természetesen a kutató abból főz, ami van, de egy szociológiai munkában alapvető elvárás (lenne) a módszertani korlátok jelzése.

Nem reflektál a szerző a kérdőíves kutatások elkerülhetetlen torzításaira sem. Pedig legalábbis szembeszökő például a 111. és a 117. oldalon közölt adatok gyökeres eltérése. Előbbi esetében a válaszadók több mint fele állította – nehezen hihető módon, már csak a potenciális állások jellege miatt is –, hogy pályázat útján került jelenlegi munkahelyére, míg a később ismertetett kutatásban ez az arány 15% volt,

miközben a legmeghatározóbbnak a személyes kapcsolatok tűntek.⁵ De az is elgondolkodtató, hogy az első munkahely választásának okait firtató nyitott kérdésre adott válaszok között a „fizetés/magas fizetés” reménye egyáltalán nem jelenik meg (110. o.), noha máshonnan tudjuk (92. o.), hogy a joghallgatók a jogászok anyagi megbecsültségét (is) viszonylag jónak értékelik. Bár az is igaz, hogy elhelyezkedve fizetésükkel inkább elégedetlenek (116. o.). Számos ilyen egymással összefüggő, ám egymásnak ellentmondó adat is megjelenik az anyagban, amelyek egy részére reflektál, néhányat elemez is a szerző, ám ezek többsége reflektálatlanul marad.

Az egyszerű megoszlások bemutatásán túl a szerző nem használja a legalapvetőbb statisztikai módszereket sem. Tartózkodik már az átlagértékek (1-5 fokozatú skálán mért adatok) táblázatos bemutatásától is. Két tényező közötti összefüggést legegyszerűbben prezentáló kereszttáblákat sem mutat be. A szórás, ne adj’ isten szignifikancia szót szájára nem veszi. Bonyolultabb, ún. többváltozós elemzéseket egyáltalán nem használ. Ez egyes pontokon csak az áttekintést nehezíti, amikor például a nők és férfiak jellemzőiben meglévő eltéréseket szövegesen elemzi, noha táblázatos formában egyszerűbb lenne.⁶ Ezzel a szerző számos elemzési lehetőséget kizár, amivel kizárja bizonyos kérdések megválaszolásának, sőt e kérdések felvetésének lehetőségét is.

Ennél talán lényegesebb, hogy egyes adatok elemi értelmezése is nehézségbe ütközik. A legszembetűnőbb ez talán a 116. oldalon, ahol a szerző állítása szerint: „a kezdő fizetéssel való elégedettség mértéke (egy ötfokozatú skálán a fizetéssel való elégedettség mértéke a kari után-követés során 3,12 volt, ami igen alacsonynak mondható).” Mivel nem tudjuk, hogy más tényezőket hogyan értékelték (s hogy mik voltak ezek), így a 3-as elméleti átlagérték feletti adat nem tűnik nagyon alacsonynak.⁷ Tömegével szerepelnek olyan állítások, amelyek szerint egyes csoportok (nők-férfiak, nappali-levelező, jogász-igazgatásszervező) alapvetően hasonló vagy eltérő jellegzetességeket mutatnak, s ezeket – mondja a szerző – az adatokból jól láthatjuk. Az ilyen kijelentéseket a szociológiában tesztelni szokták. Számos módszer kínálkozik erre, a kérdés sajátosságaitól függően, amelyek azután számszerűen jelzik, hogy az adott összefüggés valóban jelen van-e, milyen erősnek tekinthető, illetve mennyire lehetünk bizonyosak azok jelenlétében. Ezek az egyszerű módszerek (például a hetvenes évek óta nálunk is széles körben alkalmazott khi-négyzet-próba, vagy a T-teszt, a táblázatkezelők sztenderd szolgáltatásaként alkalmazott

⁵ Lehetséges, hogy ennek oka, hogy utóbbi valamennyi diplomatípusra, míg előbbi csak a jogi, igazgatásszervezői diplomákra vonatkozik, ám ezt az adott szövegrészek és a 3. fejezet újbóli átolvasása után sem tudtam dekódolni.

⁶ Mindezek alól kivételt az Angelusz 1977-es kutatását bemutató rész jelent; alighanem mert Angelusz ebben a kutatásában már bonyolultabb módszereket alkalmazott.

⁷ Ezen nem változtat az „összértékelés” 3,71-es adata. Arról már nem is beszélve, hogy – más kutatásokból is tudható – a fizetéssel való elégedetlenség minden szakmában jellemző, így az azokhoz való viszonyítás is lényeges lenne. Ha ilyen adatokat nem is keres a szerző, legalább e tényre utalni lehetett volna.

korreláció-számítás) elfogadhatóvá tehetik az egyébként – legalábbis a társadalomkutató szemszögéből – a levegőben lógó állításokat.⁸

Ebben a recenzióban komoly – társadalomtudományi – szakmai kritikával illetem Fónai Mihály könyvét. Olyan kutatóként tettem ezt, akinek tanulmányait rendszeresen szedik ízekre (és döngölik agyagba) azokon a vitákon, ahol a Szociológiai vagy a Politikatudományi Intézet kutatói is részt vesznek. Olyan kutatóként ugyanakkor, aki rendszeresen szembesül azzal, hogy ha szórást, szignifikanciát emleget jogászoknak, akkor jobb esetben érdektelenséget, rosszabb esetben undort vált ki.

Valójában tehát ez a – kettős – recenzió azt a feszültséget, a hazai jogszociológiát jellemző, megoldhatatlannak tűnő ellentmondást kívánta bemutatni, hogy a szakmai elvárásoknak való megfelelés, a – másik – szakmai közvéleményhez való eljutást teszi lényegében lehetetlenné, és fordítva.

Ebben a szemléletben Fónai logikusan és bölcsen választott, amikor az utóbbit választotta.

*Gajduschek György**

⁸ Mindehhez képest sokkal kevésbé vannak bevett eljárások a kutatásban gyakran alkalmazott nyitott kérdések kódolására; bár az minimális elvárás, hogy a szerző közölje, ki, hogyan kódolta le az adott válaszokat. Ezek másfelől a könyv erősségét jelentik, hiszen nagyobb elemszám mellett nemigen alkalmaznak nyitott kérdéseket. Mindamellett érdemes lett volna talán kevesebb kategóriába kódolni, mert így nehezen áttekinthető pl. a 33. táblázat 13. sora, ahol emiatt az egyes cellákban egy-két fő szerepel, és erre van megadva a százalékos arány. Másutt a kódok tartalma veti fel az összevonás lehetőségét. Pl. a 31. táblázat esetében: a divatos és a keresett szak sorok talán összevonhatók, ill. egy dimenzióba illeszthető a magas és alacsony egyetemi presztizs.

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: gajduschek.gyorgy@tk.mta.hu.